

АНТИЧНАТА ПАЙДЕЙЯ И СЪВРЕМЕННАТА ОБРАЗОВАТЕЛНА СИТУАЦИЯ

Дияна Николова (Пловдив)

Резюме:

В светлината на античното разбиране за *paedeia* се анализира настоящата образователна ситуация в Европа и в България, кризата на някои фундаментални ценности в обществото, доминиращите тенденции в съвременните образователни системи.

Ключови думи: образование, пайдейя, калокагатия

Ancient *Paedeia* and the Modern Educational Situation

Abstract:

In the light of ancient *paedeia* we analyze the current educational situation in Europe and in Bulgaria, the crisis of some fundamental values, dominant trends in modern education systems.

Key words: education, *paedeia*, *kalokagathia*

По традиция, възхождаща от ранната античност, възпитанието и образованието (*пайдейя*) се мисли като цялостно култивиране на човека, като усъвършенстване чрез добродетелта. В Елада основни фигури на културата и познанието като *учител – ученик – преподавано лично знание* присъстват предимно във философските школи¹. През V в. пр. Хр. софистът Антифонт ще сравнява обучението със земеделие; в „*Ὀῤκovoυκός*“ на Ксенофонт Сократ ще беседва с Критобул и ще му дава за пример идеалния земевладелец Исхомах (VI. 8, XI. 3). Във всички произведения на Ксенофонт ще присъства този образователен идеал – проект на късната класическа античност. Платон развива идеята, че *душата* трябва да се възпитава и облагородява, защото тя е като многоглаво животно, а част от главите ѝ са на диви зверове, които трябва да се опитомят². Пак при него и при

¹ Вж. Николова, Д., 2010.

² Платон, „Държавата“, „Закони“. Платон поставя проблема за фундаменталните ценности, задаващи рамките на човешкия живот в общността; идеята за обществено възпитание и обучение (*пайдейя*) – цялостна теория за образователния про-

Демокрит формирането на човека е сравнено с ваятелското изкуство (възпитателят като скулптор). В „Евтифрон“ Платон утвърждава чрез речта на Сократ идеята, че първо трябва да се *погрижим за младите хора* – така, както земеделецът се грижи първо за младите растения. Аристотел в „Политика“ ще изследва същите въпроси³. В елинистичната епоха с образованието (вече синоним и на култура) се свързват „свободните изкуства“. В протеичния и динамичен свят на елинизма образованието се превръща в средство човекът да стане причастен към културата, т.е. да стане елин (в противоположност на „варварин“); да се включи активно в живота на империята. Класическата античност, модерният и отворен свят на елинизма, както и съвременното ни, ще гледат на въпроса за образованието и възпитанието на личността в светлината на идеалните отношения *човек – полис, индивид – общност* (т.е. възпитанието на човека гражданин). Античната *пайдейя* не включва само програма за образование – тя почива на представата, че човек се усъвършенства през целия си живот, а също и на идеята за „вътрешна култура“, „култура на душата“. Съвременната цивилизация все по-малко обвързва психологията с образованието. Терминът „образование“ идва от латински, редом с представите за него, които функционират в римската империя⁴. Старогръцката *пайдейя* носи по-скоро значението на „*формирание*“⁵. Това предполага не просто натрупване на знания и умения, на информация, не просто количествени показатели в учебно-образователния процес, а и формиране на физиката и психиката, на устойчиви ценностни нагласи, разгръщане на таланта, създаване на трайно отношение към изкуството и философията⁶. От античните образователните концепти съвременна

цес, изградена на основата на идеята за *калокагатия*. Този процес е *път на формиране* на човека чрез култивиране на система от граждански, нравствени и интелектуални добродетели. Музическото и гимнастическото образование се последвани от занимания с наука (аритметика, геометрия, астрономия, музика) и философия.

³ Образованието според Аристотел започва с формиране на практически умения и навици, а след това се задават и теоретическите знания: култивиране на тялото (физически упражнения), на душата (главно чрез музика и изобразително изкуство), на ума. Аристотел не отъждестява добродетел и знание. Сред главните педагогически задачи е гражданското възпитание на човека.

⁴ В римската култура се мисли по нов начин и за човека, и за целите на образованието. То е *практически ориентирано*. Ако до I в. все още се изучават елинските „свободни изкуства“, както и архитектура и медицина, то след това те се изключват.

⁵ Вж. Jaeger W., 1939.

⁶ Пример за това е *Валдорфската педагогика*, създадена от Рудолф Щайнер, базирана на развитието на практически, артистични и интелектуални умения. Важен аспект в обучението е въображението, развитието на мисленето, на усета за изкуство

Европа (от епохата на глобализацията) наследява предимно елинистичната идея за възможността чрез образование индивидът да е причастен към „световната култура” и социален живот, както и римската прагматична насоченост на образованието (с тясната специализация и утилитарността). В съвременната културно-образователна политика доминират екстравертността, количественият подход, прилагането на нови технологични средства за познание и преподаване, а вътрешният аспект на образованието се маргинализира (качественият, субективният подход към обучавания, холистичната система на обучение). Съвременният млад човек би могъл да получи огромни количества информация, като влезе и в интернет. Целта на училището е да запази същността на древната и единствено ефективна образователна система, не случайно запазила се десетки векове: *диалогичната устна ситуация, ситуацията учител–ученик, холистичния подход* към обучавания.

Ще изложи някои разсъждения за ситуацията в българското образование, въпреки и заради личното ми участие в него⁷. Днес образованието и идеалът за образование човек като разбираща, мислеща и творческа личност се дискредитират, разделяйки се в бързо темпо с духовните стойности. В същото време през последното десетилетие (от 2000 г. насетне не само в България, но и в ЕС)⁸ се изготвят в също така бързо темпо нови образователни програми и изисквания, нови учебни програми, нови стратегии за обучение. Системата от динамични промени създава не просто нов ред, а *хаос*, чието следствие е негативното/разколебано отношение в обществото към съвременното образование, неверие в неговата ефективност, значимост и необходимост. И тук не говорим за външната страна на въпроса: престижността на образованието и на дипломата, различните мотивации да се учи. Какви са част от негативните резултати от тези процеси на цялостна и многократна промяна и в образователните стандарти, и в учебните планове, и в концепциите за функциите на културно-образователните институции? Изследвания на учени, наблюдаващи неврофизиологичните промени у децата през последните 20 години сочат следното: 1. намалява средната сензорна чувствителност на детето и неговата способност на получава информация от заобикалящия го свят (с 20% намалява тази способност за

и на целия потенциал на индивида. От ок. 10 години тази педагогика се прилага и в България.

⁷ Д. Николова участва в авторски колективи на ИК „Анубис”, създали от 2000 г. до 2009 г. учебници по литература за 5., 6., 7., 8. и 9. клас, както и учебни помагала и хрестоматии, одобрени от МОН.

⁸ Европейската политика в областта на образованието е свързана с *Лисабонска стратегия* от 2000 г. Тя като цяло има за цел да подготвя среднограмотни, мобилни и способни за труд хора.

възприемане и усвояване на нова информация при съвременните деца спрямо тези, които сега са на 20 г.); 2. стимулите, на които младите хора реагират, стават все по-силни, за да бъде забелязана и осмислена нова информация (картините да са много ярки; музиката – силна и дори агресивна, сюжетът да е предимно „екшън“; ако е допир – да е натиск)⁹. Изчезват нюансировката, философската вгълбеност и „безкористната“ потребност от изкуството – отвъд неговите публични присъствия, отредени по медиите, в занимателни телевизионни предавания и масови кинопродукции, т. е. в сферата на масовата култура. Разбира се, кризата се дължи и на други социо-културни и икономически фактори (в глобален мащаб): комерсиализация на битието, унифициране на формите на науката и изкуството, превръщащи се в производителна сила, ролята на медиите и рекламата, стресът и агресията в обществото, водещи до нарастване и на детската агресия, високите цени на книгите, механизмите на комуникация в епохата на интернет и др. В свят на „информационни фантоми“¹⁰, на моделно знание (мозайка от временни истини, където критерий за истинност е ефективността), знанието губи своята универсалност и цялост и става фрагментарно. В тази ситуация най-засегнати са подрастващите. Не е случаен фактът, че в проекта Пулман¹¹ тийнейджърите са поставени непосредствено до хората с увреждания, последвани от групата на възрастните и безработните. Днес книги, както и учебници и помагала към тях, има повече от всякога. Те са обосновани като присъствие и функционалност именно с това, че набавят необходимите знания за адаптация на личността към съвременното общество, за „развитие на уменията за живот“ (цел и на образователните стандарти), знания за оцеляване (сред стрес, насилие, преходи, глобализация, интернет, мултикултурализъм). Преди години журналистите често завършваха интервютата с образовани хора с въпроса: *Ако попаднете на самотен остров, коя е книгата, която бихте взели със себе си?* Символът със самотния остров винаги е бил свързан с бягството от действителността. Четенето на книги – също. Така ситуацията на преподаването на литература в училище се оказва дълбоко безнадеждна кауза. И в същото време важна „възрожденска“ кауза – едно от надеждните средства за спасяване на индивида във време, в което идентичностите се размиват, нараства социалната ентропия, а училището все повече заменя дома и семейството като фактор за социализация на личността.

Днес Пазарът и пазарните отношения измерват и степента на компетентност на младия човек, подготвящ се за живота. Те са заложили, макар

⁹ Вж. Димова, А., 2006.

¹⁰ Вж. Еко, У., 1994.

¹¹ Проектът Pulman Network стартира през 2001 г.

и дискретно, в държавните образователни изисквания: като *обществена и гражданска компетентност*, подготовка за професионален и социален живот. „Ако пазарните принципи си стояха при пазарните отношения, това би било полезна част от нашето модернизирание. Но не е възможно човек да бъде възпитан в ценности, ако живее сред цени. Пазарът вече невидимо управлява исконните пазители и разпространители на знанието така, сякаш те са търговски обекти. Творческото усилие се заменя с изготвяне на успешни стратегии за просперитет, с ориентации, които имат единствено прагматични подбуди, с вкус и манталитет, които гарантират отказа от мислене”¹². И в съвременните образователни стратегии се провижда тази идеология: да се гледа на хората като на мигрираща работна сила, като на бъдещи производителни единици¹³, а на културата – само като на непроизводителна сфера, в която действат творчески индивиди, които не могат да бъдат подведени под общ знаменател и въведени в обща и ясна образователна рамка.

Съвременната българска образователна система функционира в множество различни контексти: национална образователна традиция, съвременно българско общество, европейско образователно пространство. Те имат специфично отражение в държавните образователни изисквания за учебното съдържание. Качеството и функциите на образованието имат много измерения и са свързани с различни аспекти: 1. учебна програма, съчетаваща традиции и новаторство, адаптираща се към променящия се свят; 2. научна и методическа подготовка на учителя; 3. познаване и използване на иновативни педагогически практики; 4. начини за организация на проверката и оценката на знанията и уменията на учениците (критерии за „измерване” на резултатите); 5. личностната реализация на ученика в живота (главна цел на образованието).

Според *Европейската референтна рамка* има осем ключови компетентности (*обществени и граждански компетентности*), чието овладяване подготвя учениците за живота и създава основа за бъдещо обучение и професионална реализация. Какво точно се разбира във формулировката на главната цел на образованието като „*развитие на уменията за живот*”? Те не включват само социални и граждански компетентности, нито само система от научни знания за света, литературата, изкуството. Те не следва да превръщат личността в консуматор – в човек, натрупващ знания и компетентности. Оценката на знанията и уменията също не бива да е свързана само с количествени показатели (оценявани с тестове). Цел на образование-

¹² Димова, А. Пак там.

¹³ В съвременния свят, обвързан на комуникативно, управленско и икономическо ниво, във времето на „финансовите държави” на третото хилядолетие, е налице и демографски спад, водещ до необходимост от средноквалифицирана и мобилна работна сила. Вж. Toffler, A. 1980; Камбуров, И. 2007.

то е да развие *цялостен комплекс от ценности и нагласи*, които да формират младата личност. Но в същото време: училището „налива” предимно готов материал от знания; тези знания са доста абстрактно свързани с фундаментални човешки модуси (живот, смърт, любов, щастие, благо, чест, труд, упоритост). Налага се трайната представа, че знанията следва да се получат *лесно и бързо*, както и придобиването на всички останали общоприети „блага”. Това е в унисон и с рекламните стратегии от медиите, които тиражират и доста от негативните съвременни социо-културни тенденции и поведенчески стереотипи на постмодерния консумативен свят (идеологията на потребителя). И заниманието с литература, изискващо време, труд и специфична нагласа на духа и съзнанието, се профанира до запознаване с текста по кратки преразкази или съкратени адаптирани издания, които да „улесняват” читателя, запознавайки го бързо и лесно с автора и творбата му – без да се налага да се чете самата творба. Знанието се превръща в „Наистина кратка история на почти всичко” (по заглавието на бестселъра на Бил Брайсън).

И съвременната образователна система е подчинена на следните тенденции:

1. Учебното съдържание все повече се ориентира към интелекта (ума и развиването на паметта), а не към комплексно развитие на *дух (и психика) – ум – тяло*. Античната *калокагатия* предполага синтез и хармония между физическото, нравственото и умствено начало у човека. Това включва етика, философия, закони (политика), както и спорт и изкуство.

2. Учебното съдържание по език и литература води до езикови компетентности и знания, необвързани пряко с изкуството и културата като цяло.

3. Слабо се развива нагласата към изкуствата. Това води до прекъсване на връзката между основните културни институции: Училище, Театър, Опера, Галерия. А липсата на тази връзка, която следва да се гради от ранно детство, води и до криза в културата като цяло – не само на икономическо, но и на духовно равнище.

Един от възможните традиционни изходи от тази ситуация е да се развива *творческото мислене* на ученика – чрез стари/нови форми на преподаване. Такава е напр. *Валдорфската педагогика* на Рудолф Щайнер. В нея се разчита на въображението, развитието на мисленето, усещането за изкуство, творческото отношение към света. Според Щайнер именно игровите форми и заниманията с изкуство следва да предхождат научните знания, които да не са заложени като основни в първите години на обучение в училище; към детето да се подхожда холистично и да се развиват всички негови дадености: тяло, дух, интелект. Тази педагогическа система се стреми да предотврати убиването на творческите способности чрез ранно интелектуализиране, което втвърдява човека и води до загуба на интерес

към учебния процес и към учебните институции. Основната концепция на Валдорфската педагогика е да „събуди“ целия потенциал на младата човешка личност: *физическа виталност*; *емоционална интелигентност* (занимания/себеизразяване чрез рисуване, театър, музика, занаяти, движение и писане); *креативно мислене* (способността на младия човек гъвкаво да се вписва в променящия се динамично свят, в който набор от статични знания е неадекватен). Как се сработват тези принципи с действащите европейски и български образователни стандарти в учебниците по литература.

На съвременната ситуация в преподаването по литература в училищата и университетите изследвания са посветили и големи литературоведи. Сред тях са Цв. Тодоров¹⁴ и Н. Георгиев¹⁵. В новата си книга „Застрашената литература“ Тодоров прави две основни констатации¹⁶: 1. Преподаването на литература подтиква към осмисляне не на човешката природа, на индивида и обществото, на любовта и омразата, на радостта и безнадеждността, а на критически традиционни или модерни понятия. В училище се учи за какво говорят не творбите, а критиците. С тази повсеместна тенденция Тодоров обяснява и резкия спад (от 30 % на 10 %) на гимназистите, насочващи се към литературни паралелки. Днешното младо поколение във Франция предпочита другите гимназиални профили – точни и икономически науки (вер. защото преподаването на литература е загубило способността си да обяснява човека и света). 2. Преподаването на литература е свързано най-вече със собствения си понятиен и методологически инструментариум, вместо да обвърже литературата с реалностите и ценностите. В новата книга на литературоведа Н. Георгиев “Учител по литература ли? Не съм от тях” централни въпроси са: учителят по литература (в училище и статутът му в обществото); начинът, по който учителят разбира ролята си, по който разбира своето четене на литературата и по който го предлага учениците; как да се преподава литература в училищата и да се преподава ли изобщо като задължителен предмет¹⁷. Един от най-болезнените въпроси в днешна България е какво се случва с образованието и защо то девалвира, а с него и образите на учителя, на интелектуалеца изобщо. Книгата на Н. Георгиев иронизира настоящата тенденция към прагматика в образованието, заложена и в министерските изисквания. Защото литературата не следва да дава автоматично умения и практически резултати, тя стимулира мисленето, приучава към правенето на връзки и аналогии, набавя ценностни ориентири,

¹⁴ Статията на Тодоров „Книги и живеене“, публ. 2005 г. в сп. *Льо Деба*, посветен на преподаването на литература във френските училища и университети, новата му книга „Застрашената литература“ обобщава и доразвива тези идеи (Todorov, 2007).

¹⁵ Вж. Георгиев, Н., 2010.

¹⁶ Цит. е по: Атанасов, С. Загриженост за литературата.

¹⁷ Вж. текста и на сайта на LiterNet: <http://litenet.bg/publish/ngeorgiev/statii/uchitel.htm>

култивира духа. Настоящите изисквания към учебниците и учебния материал в тях, както и към учениците, е свързан с очакването за олекотяване, съкращаване, опростяване, както и за осъвременяване. Следва ли да се изхвърлят автори, които са „стари“, сложни за разбиране, чийто език е „остарял“, а проблематиката им – „немодерна“? Какво да правим с автори като Вазов и Ботев, как да се преподава Данте, Пушкин, Гогол, Чехов, поезията на символизма, Библията, елинската митология? Друга важна митологема, свързана с образованието, е *любовта към литературата*. Ако съвременното общество все по-малко чете книги, то аксиоматично ли е твърдението, че всеки млад индивид обича литературата? Или той трябва да бъде възпитаван на такова отношение към изкуството, което да породи любов и стремеж към него. Самата българска литература от векове налага негативния образ на учителя, а стереотипите, свързани с тази професия, водят до силна обществена критика към учителя и училището¹⁸. Още в българския възрожденски периодичен печат (70-те и 80-те г. на XIX в.) се поставят въпросите за кризата в образованието и за недоверието към училището. Каравелов констатира следното: 1. училището все още не се възприема като извор на знания; на него се гледа като на път за „получаване на звания, титли и изобщо разни права и привилегии“; 2. „нашето сляпо подражание“ и стремеж към догонване на европейското води до смешни начинания; 3. дискредитира се и социалният статут на учителя; 4. Непоследователността и липсата на система в образователните програми води до хаос¹⁹. Тези констатации век и половина след това отново се правят във връзка със съвременното състояние на образователната система в България. Преподаването на литература не веднъж е било проблематизирано през вековете – не само в България, но и в цяла Европа. И ситуацията на криза не е нова, макар сега да са нови причините, поради които хуманитаристиката е в криза. А изходът от нея отново е „стариият“: преподаването да е един *отворен процес* – да предполага дискусия, диалог, свобода на мисълта. Тази ситуация предполага *цялостно реабилитиране на изкуството в образователната система*. Защото без Изкуство не се навлиза в света на познанието, без децата в изкуството е поразена публиката, без публика са поразени творците, без творци – нацията. Наивно е да се мисли, че някой може да открие художествените ценности, без да бъде обучен. Младият човек трябва да общува с високо изкуство, за да изработи реални критерии за високо/ниско изкуство, за истински стойности/пазарни фалшификати, да разбере сам това, което го задейства като креативно същество и уравнивява собствените му крайности. Ролята в този фундаментален процес на

¹⁸ Вж. Георгиев, Н., 2010; Странджева, А., 2005.

¹⁹ Странджева, А., пак там.

изграждане и възпитание на личността е отново свързана с въпросите, които вече поставихме: за учебните програми, образователния процес и връзката му с живота и изкуството, за фигурата на учителя, т. е. какво да се преподава, кога и как да се преподава, кой да го преподава (харизмата на учителя, преподаването на литература като изкуство на формирането, изграждането и убеждението²⁰). Още Платон чрез речта на Сократ²¹ твърди, че „във всеки от нас има две основни начала, които ни управляват и водят и които следваме, накъдето ни поведат – едното, вродено: стремежът към удоволствия, а другото – придобитото мнение, устремяващо ни към съвършенство”. Платон („Федър”, 246) описва душата на човека така: „душата прилича всъщност на колесничар и на крилат впряг от два коня”. Колесничарят управлява двата коня, от които единият е добър, а другият – не е. Затова и управлението е трудно. Една от ролите на учителя е да обучи човешката душа, за да може колесничарят лесно да се справя със своенравието на конете. Писаното слово носи човешкото знание. Но това знание е трудно разбираемо, неясно и несигурно без ролята на мъдрия наставник, който да го преведе и тълкува пред младите си възпитаници. Защото писаното слово може да доведе до привидна, а не истинска образованост на учениците – „за много неща те ще са чували, без да са ги изучили, и ще оставят впечатление, че могат да съдят за много работи, а в повечето случаи ще бъдат без свое мнение, и ще общуват трудно, защото наместо да са образовани, само ще приличат на образовани” („Федър”, 275b). Истинското слово „се пише в душата на учещия под надзора на науката”; то е „живото, одушевено слово на знаещия”, разполагащ със „знание за справедливото, красивото и доброто”, което учителят посява в душите на учениците, подобно на земеделеца в своята градина. Така усилията на сеяча не са безплодни – семената попадат и в други човешки души, а от тях „поникват други слова, способни да съхранят безсмъртно това семе в степената, постижима за човека, да направят блажен неговия притежател” („Федър”, 276–277).

Литература:

- JAEGER, Werner, 1939: *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, Oxford.
 TODOROV, Tzvetan, 2007: *La littérature en péril*, Flammarion, coll. “Café Voltaire”, Paris.
 TOFFLER, Alvin, 1980: *The third wave*. Bantam Books, 1980.

²⁰ Т.е. *убеждаващото слово*, носещо и откриващо истината, защото „силата на словото е в това да повежда душите” (Платон, „Федър”, 271 d).

²¹ „Федър”, 237 d. Платон, Диалози. Т. 2.

- АТАНАСОВ, Стоян. Загриженост за литературата. <http://bg.mondediplo.com/article211.html>
- ГЕОРГИЕВ, Никола, 2010: Учител по литература ли? Не съм от тях. С., „Просвета”.
- ДИМОВА, Албена, 2006: Изкуството на образованието. *LiterNet*, 2006/12 http://litenet.bg/publish17/al_dimova/izkustvoto.htm.
- КАМБУРОВ, Иван, 2007: *Изток - запад: в епохата на новите пророци. Философия*, XVI, 2007/4. 7–14.
- НИКОЛОВА, Дияна, 2010: Учител–ученик в старогръцката култура. *LiterNet*, http://litenet.bg/publish23/d_nikolova/uchitel.htm
- Платон, 1982: Платон, Диалози, Т. 2, София, НИ.
- СТРАНДЖЕВА, Аделина, 2005: „Ний хромим към Просвещението – вяра и недоверие към силата на училището”. *LiterNet*, 2005/9 http://litenet.bg/publish16/a_strandzheva/nij.htm
- ЭКО, Умберто, 1994: Средние века уже начались. *Иностранная литература*, 1994/4. 258–267.